
ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

ԱՍՏԴԻԿ ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ

Այս հոդվածում հեղինակը համակողմանի վերլուծության է ենթարկել իրավական պետության ժամանակակից հայեցակարգի դրսևորման տեսական և գործնական բնույթի առանձնահատկությունները:

Բանալի բառեր – հայեցակարգ, տեսական-գործնական, պետականություն, իշխանությունների տարանջատում, իրավունքի գերակայություն, օրենքի գերակայություն, սոցիալ-իրավական պետություն:

Սոցիալ-իրավական պետության հայեցակարգը և գործնական դրսևորումն առաջացել են XX դարի կեսերին իրավական պետության՝ ոչ թե պարզապես սոցիալականի, այլ հենց սոցիալ-իրավականի վերաճելու երկարատև, ավելի քան կես դար տևած պրոցեսի արդյունքում: Նման տրանսֆորմացիայի արդյունքում առաջացած նոր պետությունը, դառնալով սոցիալական, չի դադարում իրավական լինելուց: Բայց նույնիսկ եթե ենթադրենք զուտ սոցիալական պետության գոյությունը, ապա դա էլ, ի հեռուկա բավականին հեղինակավոր բազմաթիվ իրավագետների՝ պնդումների, չի կորցնում իր իրավական բնույթը, եթե, իհարկե, իրավունք ասելով չհասկանանք բացառապես մասնավոր իրավունքը:

Իրավական պետությունը, վերցրած իր մաքուր ձևով, անկարող եղավ նաև որպես մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպան, ընդ որում ոչ միայն աշխատավոր մեծամասնության իրավունքների, որի համար սեփականության իրավունքը վերաժվել էր սեփական աշխատուժի իրավունքի, այլև սեփականատերերի խավի, ում սեփականության իրավունքը կասկածի տակ էին առել աշխատավորական հեղափոխությունները: Բացի դրանից, լեյ-

¹ См. **Четвернин В. А.** Государство: сущность, понятие, структура, функции // Проблемы общей теории права и государства. Москва, 1999, стр. 637; **Мамут Л. С.** Социальное государство с точки зрения права // Государство и право, 2001, N 7, стр. 5-14:

բորիստական և սոցիալ-դեմոկրատական կառավարությունների կողմից սոցիալական բարեփոխումների իրագործմանը զուգահեռ այն սկսեց շագրենուկաշվի պես փոքրանալ: Սրանք են XX դարի առաջին կեսին իրավական պետության ճգնաժամի հիմնական դրսևորումները: Իրենց ամբողջականության մեջ հենց դրանք դարձան սոցիալ-իրավական պետության առաջացման գլխավոր պատճառը:

Այսօր իրավագիտական գրականության մեջ սոցիալ-իրավական պետության գնահատականների ընդգրկումը չափազանց լայն է: Եթե սկսենք սոցիալ-իրավական պետության լավատեսական գնահատականներից, ապա չենք կարող չնկատել, որ դրանք հաճախ սահմանակցում են հիացական վերաբերմունքին: Օրինակ՝ Արևմուտքում գերմանացի հայտնի իրավագետ Կ. Հեսսեն, լուսաբանելով սոցիալական պետության գործունեությունը, այն գրեթե ամբողջությամբ նմանեցնում է սոցիալիստականին: Նրա խորը համոզմամբ առաջինը, ինչպես և երկրորդը, համընդգրկուն հսկողություն է հաստատում հասարակության նկատմամբ՝ փաստորեն հանդես գալով ոչ միայն պլանավորող և կառավարող, այլև նյութական և հոգևոր բարիքների ողջ արտադրությամբ անմիջականորեն զբաղվող և դրանք բաշխող պետություն²:

Ս.Վ. Կալաշնիկովն իր «Սոցիալական պետության գործառույթային տեսությունը» ծանրակշիռ աշխատության մեջ գրում է. «Սոցիալիստական սկզբունքների և նպատակների լիակատար համընկնումը սոցիալական պետության ատրիբուտների հետ վկայում է սոցիալական պետության և սոցիալիստական գաղափարախոսության շատ սերտ կապի մասին: Ըստ էության՝ սոցիալական պետությունն իրացել է սոցիալիստական գաղափարները»³: Սոցիալական պետությունը ոչ պակաս ուրախ գույներով է ներկայանում Մոսկվայի քաղաքապետ Յու. Ս. Լուժկովի «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում: 100 տարի անց: Վե՛ճ կառավարության հետ սոցիալական քաղաքականության վերաբերյալ» աշխատության մեջ: Արդյունքում «սոցիալական պետության», համընդհանուր «բարեկեցության պետության» տեսականորեն ձևակերպված և գործնականորեն իրագործված կոնցեպցիան, ըստ նրա, XX դարում իրականացված հասարակական բոլոր նախագծերից առավել դրականն է ու գլխավորը: Նախագիծը ներծծված է պետության սոցիալական պա-

² Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. Москва, 1981, стр. 110-112.

³ Стн Калашников С. В. Функциональная теория социального государства. Москва, 2002, стр. 65:

տասխանատվության և սոցիալական առաջընթացի գաղափարով, մարմնավորում է կապիտալիզմի էվոլյուցիան, կապիտալիստական տնտեսության հյուսվածքի մեջ սոցիալական արդարության սկզբունքների, այն է՝ հավասարություն, արդարություն, սոցիալական աշխարհ, խաղաղ աստիճանական ներթափանցումը⁴:

Հայրենական և օտարերկրյա լիբերալ-դեմոկրատների հնչեցրած տագնապի համեմատությամբ էլ ավելի մեծ տագնապ է հարուցում ազատականների քննած պետության տիպը: Այսպես, ժամանակակից ամերիկացի ազատականների ներկայացուցիչ Դեյվիդ Բուզը, կտրականապես մերժելով սոցիալական պետության գաղափարը, ազատականության մասին իր գրքում գրում է հետևյալը: Այժմ ակնհայտ է, որ ամբողջովին պետության կողմից վերահսկվող հասարակությունն իսկական աղետ է, և ավելի ու ավելի շատ մարդիկ են հարց բարձրացնում, թե ինչու է հասարակությունը ցանկանում ներդնել մի փոքր սոցիալիզմ, եթե լիակատար սոցիալիզմը հանգեցնում է նման տխուր հետևանքների: Նրա տեսանկյունից նման պետությանը փող և իշխանություն տալը նույնն է, ինչ դեռահասին՝ մեքենայի բանալիներ ու վիսկի: Քանի որ այն փող է վերցնում այսինչ մարդկանցից և գրպանելով մեծագույն մասը՝ մնացածը տալիս է այնինչ մարդկանց⁵: Դեյվիդ Բուզի վերջնական վճիռը դաժան է. սոցիալական պետությունը, որը վնասակար է հասարակության, համենայն դեպս ամերիկյան հասարակության համար, ենթակա է ոչնչացման⁶:

Վերոնշյալին հակառակ ծախս-արմատական դիրքերից սոցիալական պետությունը քննադատում են աշխարհահռչակ Ֆրանկֆուրտյան դպրոցի ներկայացուցիչները՝ Գ. Մարկուզեն, Է. Ֆրոմը, Յու. Հաբերմասը և այլք: Նրանց համար սոցիալական պետությունն ունի մեկ արատ. բավականաչափ սոցիալիստական չէ: Նրանց աշխատություններում սոցիալական (սոցիալ-իրավական) պետությունը ներկայանում է որպես պետություն, որտեղ չկա ազատություն: Իր ողջ ռացիոնալությամբ հանդերձ՝ XX դարի ամենանշանավոր փիլիսոփաներից և քաղաքագետներից մեկը՝ Գ. Մարկուզեն, գրում է հետևյալը. բարեկեցության պետությունն ազատության պետություն է, քանի որ տոտալ վարչարարությունը հանգեցնում է. ա/ «տեխնիկապես» առկա ազատ ժամանակի, բ/ անհատների առաջին անհրաժեշտության պահանջների բավարար-

⁴ **Лужков Ю. М.** Развитие капитализма в России. 100 лет спустя. Спор с правительством о социальной политике. Москва, 2005, стр. 70.

⁵ Տե՛ս **Бюз Д.** Либертарианство: история, принципы, политика. Москва, 2004, стр. 3:

⁶ Նույն տեղում, էջ 5-11:

ման համար «տեխնիկապես» առկա ապրանքների և ծառայությունների որակի ու քանակի, գ/ ինքնորոշման հնարավորությունները հասկանալու և իրացնելու ունակ ինտելեկտի (գիտակցական և անգիտակցական) համակարգային սահմանափակության⁷:

Ժամանակակից գրականության մեջ այսպիսին է սոցիալական, նշանակում է՝ նաև սոցիալ-իրավական պետության մասին կարծիքների՝ բազմաթիվ առումներով աննախադեպ բազմազանությունը: Այնուամենայնիվ այդ բազմազանությունը չի նշանակում, որ ուսումնասիրվող պետության վերաբերյալ ներկայացված դիրքորոշումներն ընդհանրություն չունեն: Իրենց ողջ տարասեռությամբ հանդերձ՝ նրանց բնորոշ է սկզբունքորեն կարևոր երկու ընդհանուր կետ: Առաջին. ընդունում են, որ սոցիալական պետությունը, ըստ էության, սոցիալիստական պետության անալոգն է: Ինչպես այս առումով գրել է հայրենի նշանավոր փիլիսոփա և քաղաքագետ Ա.Ա. Չինովկը, Արևմուտքի էվոլյուցիան «...հասարակական կարգի հիմնական ոլորտներում ընթանում է արևմտյան հասարակությունը կոմունիստականի հետ մերձեցնելու ուղղությամբ: Սոցիալական այդ համակարգերի զուգամետության տեսությունն առաջադրել են ոչ թե կոմունիստները, այլ արևմտյան գաղափարախոսները: Զախջախելով կոմունիզմը «Արևելքում»՝ Արևմուտքն ընթացավ նույն ուղղությամբ, թեև ընտրեց սեփական ճանապարհը, որը գաղափարախոսության և քարոզչության մեջ կոչվում է դեմոկրատական: Կարելի է մտածել, որ ժամանակին Արևմուտքը բարկացավ ռուս «վայրենիների» վրա ոչ թե կոմունիզմի, այլ այն պատճառով, որ նրանք իրենից առաջ էին անցել այդ հարցում և կոմունիզմ էին կառուցել ռուսական ձևով, այսինքն՝ սխալ, ոչ արևմտյան ձևով»⁸:

Սոցիալ-իրավական պետության վերաբերյալ կարծիքների աններդաշնակության մեջ եքլորորդ ընդհանուր կետն այն միտքն է, որ սոցիալական պետությունը կապիտալիզմի կողմից սոցիալիզմի սկզբունքների (նախևառաջ պետական շինարարության ոլորտի) փոխառության վկայությունն է: Նման եզրակացություններն ինքնին ակնհայտ են, ու դրանց շուրջ, անշուշտ, առանձնապես չես վիճի: Այնուամենայնիվ նշված ընդհանրություններն անհետանում են խնդրո առարկային վերաբերող տեսակետների՝ վերը նշված տարբերությունների ծովում, ուստի հենց վերջիններս են նախևառաջ պահանջում բացատրություն: Մեր կարծիքով այդ տարբերությունները ոչ միայն հետևանք

⁷ Маркузе Г. Одномерный человек. Москва, 2003, стр. 78.

⁸ Зиновьев А. А. Запад. Москва, 2007, стр. 8.

են ներկայացված ձեռնհաս հեղինակների քաղաքական համակրանքների բազմազանության, այլև որոշ չափով սոցիալ-իրավական պետության երևույթի տեսական իմաստավորման գործընթացի՝ ավելի վաղ նշված անավարտության: Իսկ դա որոշակիորեն դրսևորվում է առնվազն երեք կարևորագույն հանգամանքի ոչ լիարժեք հաշվարկման մեջ:

Առաջին հանգամանքն այն է, որ սոցիալ-իրավական պետության վերլուծության ժամանակ, երբ այն վերացարկվում և քննվում է որպես ինքնուրույն սոցիալական պետություն, ըստ երևույթին ուշադրության կենտրոնում է մնում այն փաստը, որ վերջինս ինքն իրեն, առանձին գոյություն չունի, այլ գոյություն ունի իրավական պետության հետ դիալեկտիկական, այսինքն՝ հակասական միասնության մեջ: Մեր կարծիքով լիովին հաշվի չի առնվում նաև այն փաստը, որ սոցիալ-իրավական պետության էությունը որոշվում է նրա իրավական և սոցիալական հիմքերի ներկայությամբ:

Այս փուլում սոցիալ-իրավական պետությունն առանձնակի ակտիվությամբ պաշտպանում է մասնավոր ձեռներեցությունը, շուկան ու մրցակցությունը՝ սկսելով մեծ թափով սեփականաշնորհել այն ամենը, ինչը կարելի է խնամքի տակ առնել որպես անմրցունակ, անշահութաբեր կամ ռազմականորեն կարևոր: Այլ կերպ ասած, կյանքը սոցիալ-իրավական պետությանը սովորեցրել է նրբորեն կարգավորել իր իրավական (ազատական) և սոցիալական (կոմունալ) ուղղությունների հարաբերակցությունը:

Այդպիսին է առաջին հանգամանքը, որի ճիշտ մեկնաբանությունը մեծամասամբ բացատրում է սոցիալ-իրավական պետության մասին գիտական պատկերացումների բազմազանությունը:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ հանգամանքին, որը հաշվի առնելը կարող է օգնել այդ պետության քիչ թե շատ համարժեք մեկնաբանմանը, ապա այն ուղղակիորեն կապված է անցած դարի 80-90-ականներին սոցիալ-իրավական պետության՝ զարգացման նոր փուլ թևակոխելու հետ: Վերջինս խորապես դրոշմվել է նրա էության վրա՝ շատ բանով փոխելով նրա բնույթը, իսկ դրա հետ մեկտեղ՝ նրա գնահատականները:

Այս փուլը լիարժեք հիմնավորմամբ կարելի է անվանել սոցիալ-իրավական պետության էվոլյուցիայի նեոազատական փուլ: Այս փուլում գործ ունենք նրա նոր՝ նեոազատական մոդելի հետ⁹: Այս մոդելը հայտնվում է XX-XXI

⁹ Իրավաբանական գրականության մեջ տրվում են սոցիալական-իրավական պետության մոդելների ամենատարբեր դասակարգումներ: Մեր կարծիքով կան բոլոր հիմքերը

դարերի սահմանագծին, երբ արևմտյան հասարակությունը շատ չափանիշներով իսկապես դառնում է պոստինդուստրիալ, գլոբալ, տեղեկատվական, պոստտնտեսական և պոստկապիտալիստական, երբ մեծանում է արտադրության ոչ նյութական գործոնների և նրանց ուղեկցող մտավոր և պատմական ռենտայի նշանակությունը, իսկ պետական-իրավական ձևն սկսում է ձեռք բերել նոր որակ և դառնալ սոցիալ-իրավական պետության նեոազատական տարատեսակ:

Արևմտյան գիտական գրականության մեջ այս հասարակությունը և համապատասխանաբար նրա պետությունն ունեն տարբեր անվանումներ՝ գլոբալ, պոստինդուստրիալ, պոստտնտեսական, պոստնյութական, տեղեկատվական, ցանցային, պոստշուկայական և որ հատկապես կարևոր է՝ պոստկապիտալիստական, պոստբուրժուական, պոստժամանակակից, քանի որ գալիս է փոխարինելու կապիտալիստական ժամանակակից հասարակությանը: Ընդ որում յուրաքանչյուր անվան ներքո նշվում են համապատասխան կոնցեպտներ: Հասարակության և նրա պետական-իրավական ձևի զարգացման նոր փուլը սահմանելու համար օգտագործվող բազմաթիվ բառերը և կոնցեպտներ, որպես կանոն, հիմնված են «պոստ» նախածանցի կիրառման վրա՝ Դ. Բելի «պոստինդուստրիալ հասարակությունը», Ռ. Հեյլբրոնների «պոստինդուստրիալ կապիտալիզմը», Զ. Լիտհայմի «պոստբուրժուական հասարակությունը», Ռ. Դարենդոֆի և Պ.Դրակերի «պոստսպառողական հասարակությունը», Զ.Ռիֆկինի «պոստշուկայական հասարակությունը»: Այս կոնցեպտների շնորհիվ հասունանում է ըմբռնումը, որ տեղի են ունեցել փոփոխություններ, որոնք չեն հանգում նախկին կարգերի տրանսֆորմացիային, այլ ներկայացնում են սոցիալական և պետական բոլորովին նոր կարգի ձևավորում¹⁰:

Վերջապես ևս մեկ, երրորդ հանգամանք, որը պետք է հաշվի առնել սոցիալ-իրավական պետության նկատմամբ հետազոտողների ոչ միանշանակ

ժամանակակից մոդելը (սկսած XX դարի 80-ականներից) սահմանել որպես նեոազատական, նախորդը (XX դարի 50-80-ականներ)՝ սոցիալ-դեմոկրատական, իսկ մինչ այդ եղածը (XIX դարի վերջ- XX դարի կեսեր)՝ ազատական:

¹⁰ Տե՛ս **Белл Д.** Грядущее постиндустриальное общество /Пер. с англ./, Москва, 1999; **Heilbroner R.** Business Civilization in Decline. New York–London, 1986, p. 51; **Inglehart R.** Culture shift in Advanced Industrial Society. Princeton, New Jersey, 1990, p. 96; **Drucker P.F.** Post-capitalist Society. New York, 1993, p. 176; **Rifkin J.** The End of Work. The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era. New York, 1996, p. 241-245:

վերաբերմունքը և դրա էության այդքան տարբեր մեկնաբանման պատճառները պարզելիս, կապված է համաշխարհայնացման հետ: Սոցիալ-իրավական պետության ներկա՝ նեոազատական մոդելի նորույթը ոչ պակաս պարզորոշությամբ իր արտահայտությունն է գտնում նրա այն հատկանիշներում, որոնք ի հայտ են եկել համաշխարհայնացման արդյունքում: Այսօր աշխարհում իրականացվում է համաշխարհայնացման նեոազատական նախագիծ: Դրա նպատակն է արևմտյան հասարակության դասակարգային կոնֆլիկտները հանել դուրս, տեղափոխել զարգացող երկրների (ներառյալ Ռուսաստանը) հետ հարաբերությունների վրա, որպեսզի օգտագործելով նրանց էժան ու մատչելի ռեսուրսները՝ հաստատի իր նոր համաշխարհային կարգը, ինչպես ԱՄՆ-ի փաստացի տիրապետումն է ներկայիս աշխարհում:

Այդ պայմաններում սոցիալ-իրավական պետությունը, մի կողմից՝ իրացնելով իր իրավական սկզբունքը՝ ձգտում է համապատասխանել համաշխարհայնացման՝ որպես նախևառաջ տնտեսականի տրամաբանությանը, և դրա շնորհիվ ձեռք է բերում ավելի ու ավելի տնտեսականի «պրոֆիլ»՝ վերածելով անդրազգային ընկերությունների հետ մրցակցող յուրահատուկ պետություն-կորպորացիայի: Մյուս կողմից՝ այն չափով, որքանով նոր դարաշրջանը պոստ-ինդուստրիալ տեսակի է, գիտելիքների, մարդկային կապիտալի տնտեսության շրջան է, պետական քաղաքականության մեջ բնականորեն շարունակում է ուժեղանալ հակառակ գիծը, մեծանում է սոցիալ-իրավական պետության սոցիալական սկզբունքը: Վերջինս նշանակում է, որ պետությունը չի կարող ամբողջովին վերածվել բիզնես-սուբյեկտի, քանի որ պետք է ֆինանսավորի ոչ մի եկամուտ չբերող սոցիալական ծրագրեր:

Սոցիալ-իրավական պետության և նրա կողմից իր իրավական սկզբի իրացման համար համաշխարհայնացման ևս մեկ հետևանք է ազգային, սոցիալականացված փուլում, տարածաշրջան-պետության, ինչպես օրինակ՝ ԵՄ-ն, վերածվելու նրա միտումը: Այս առումով հետաքրքիր և սոցիալ-իրավական պետության զարգացման միտումներին համապատասխան է Ե.Գ.Պոնոմարյովայի մոտեցումը, ով ընդգծում է, որ այսօրվա արևմտյան պետությունը, այսինքն՝ սոցիալ-իրավական պետությունը, ըստ էության ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ պետության ապահինքնիշխանացման, ապազգայնացման, ապասոցիալականացման գործընթացի դրսևորում: Դրա նոր՝ նեոազատական մոդելն ավելի ու ավելի քիչ է հիմնվում կարգավորման և ավելի ու ավելի շատ շուկայական մեխանիզմների ու խթանների վրա:

Տվյալ օրինաչափության համաձայն՝ նշված փուլերից յուրաքանչյուրը

սոցիալ-իրավական պետությունը որպես այդպիսին դուրս է բերում թեկուզ մեկ քայլ ընդառաջ առաջընթացի նոր սահմանին, քանի որ պատմական որոշակի փոփոխություններով հանդերձ այդ շարժման մեջ վերջին հաշվով դոմինանտ է այն սկիզբը, որն առավել համարժեքորեն է մարմնավորում պետականորեն կազմակերպված հասարակության ամբողջական շահերը և առավել հստակորեն է պատասխանում ժամանակի մարտահրավերին:

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ КОНЦЕПЦИИ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

АСТГИК ХУРШУДЯН

В этой статье автор тщательно проанализировал теоретические и практические особенности современного состояния правового государства.

Ключевые слова – концепция, теоретические и практические, государственность, разделение полномочий, верховенство права, верховенство закона, социально-правовое государство.

CONTEMPORARY MANIFESTATIONS OF A CONCEPT OF A LEGAL STATE

ASTGHİK KHURSHUDYAN

This article deals with a comprehensive analysis of the theoretical and practical manifestations of the properties of a contemporary concept of a legal state.

Key words – concept, theoretical-practical, statehood, separation of powers, the priority of law, the priority of rights, a social-legal state.